

## PAPER DETAILS

TITLE: OSMANLI COGRAFYASINDA HUKUKTA BATILILASMA: OSMANLI MERKEZ, MISIR VE  
TUNUS VİLÂYETLERİ EKSENİNDE MUKAYESELİ BİR BAKIS

AUTHORS: Ayhan CEYLAN

PAGES: 291-311

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1214810>

# OSMANLI COĞRAFYASINDA HUKUKTA BATILILAŞMA: OSMANLI MERKEZ, MISIR VE TUNUS VİLÂYETLERİ EKSENİNDE MUKAYESELİ BİR BAKIŞ

*Westernization In Law In Ottoman Geography: A Comparative Perspective On  
The Ottoman Center, Egypt And Tunisia Provinces*

Ayhan CEYLAN\*

**Özet:** XIX. yüzyılda ortaya çıkan hukukta Batılılaşma tüm Osmanlı coğrafyasını etkilemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin merkezi ile Mısır ve Tunus vilâyetlerinin hukukta Batılılaşmada öne çıktığı görülmektedir. İç ve dış faktörler ile merkez-vilâyet ilişkileri bu üç bölgede hukukta reform yapılmasına sebep olmuştur. Hukukta Batılılaşma; düşünce, kanunlaştırma ve yargı alanına yansımıştır. Mısır ve Tunus'un özerk statüleri kendi kanunlarını yapabilmelerine ve yargı teşkilatını düzenlemelerine imkân vermiştir. Siyasî ve mâlî açıdan güçsüzlükleri her üç bölgeyi hukukî alanda Avrupa ülkelerinin etkisine ve baskısına maruz bırakmıştır. Bu etki ve baskı, İstanbul, Mısır ve Tunus'ta kanunlaştırmanın ve yargı teşkilatının Batılılaşmasında temel unsur görünümündedir. Etki ve baskının şiddeti hukukta Batılılaşmanın seviyesini de belirlemiştir. Zamanla Batılılaşma yönündeki hukukî reformlar geleneksel hukukun alanını daraltmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Osmanlı Hukuku, Hukukta Batılılaşma, Kanunlaştırma, Mısır Vilâyeti, Tunus Vilâyeti.

**Abstract:** Westernization that emerged in law in the 19th century affected the entire Ottoman geography. However, it is seen that the center of the Ottoman Empire and the Egyptian and Tunisian provinces came to the fore in Westernization in law. Internal factors, external factors and central-provincial relations have led to reform of the law in these three regions. Westernization in law is reflected in the field of thought, legalization and judiciary. The autonomous status of Egypt and Tunisia allowed them to make their laws and regulate the judiciary. Their political and financial weaknesses exposed all three regions to the influence and pressure of the European countries in the legal field. This effect and pressure appears to be the main factor in the Westernization of legalization and judicial organization in Istanbul, Egypt and Tunisia. The severity of influence and oppression has also determined the level of Westernization in law. Over time, the legal reforms towards Westernization have narrowed the scope of traditional law.

**Keywords:** Ottoman Law, Westernization in Law, Legalization, Province of Egypt, Province of Tunisia.

\* Prof. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi, aceylan@ticaret.edu.tr,  
ORCID ID: 0000-0001-5680-4399  
Makale geliş tarihi: 16/09/2019, Makale Kabul tarihi: 10/10/2019

## GİRİŞ

İster “devlet” isterse “imparatorluk” olarak vasıflandırılması tercih edilsin, Osmanlı siyasi iktidarı ilk anda güncel algımızı zorlayacak şekilde farklı dil, din, etnik ve kültürel yapıya sahip, vaktiyle devlet hatta imparatorluk düzeyine ulaşmış toplumları hâiz geniş bir coğrafyayı hâkimiyeti altında bulundurmuştur. Siyasî egemenlik boyutuyla bahse konu alan Yemen’den Fas’a, Kırım’dan Bilâdu’s-Sudan’a uzanmış, Orta Avrupa, Balkanlar, Kafkasya, Anadolu ve Hicaz Bölgeleri’ni kısmen veya tamamen egemenliğinde bulundurarak, Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarına yayılmıştır. Dinî tâbiyet boyutu dikkate alındığında bu sınırlar daha da genişlemektedir. Altı asrı aşan yönetim süresince merkez-vilâyet ilişkisi çerçevesinde farklı idarî tarzlar uygulanmış, hükmedilen coğrafi alan zamanla değişikliğe uğramıştır.

İdare tarzıyla da bağlantılı şekilde Osmanlı hukuk sisteminin yansıması zamana ve bölgelere göre farklılık göstermiştir. XIX. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı Devleti ve ona bağlı eyâletlerde hukuk anlayışı, uygulanan hukuk kuralları ve kurumlar genel olarak klasik şeklini korumuş, köklü bir değişime uğramamıştır. Kurumsal yapı tedricen değişse de kendi bütünlüğü içinde gelenekselliğini korurken, hâkim hukuk sistemi olan İslâm hukuku, İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren kuruluş ve işleyiş şekli çok fazla değişmemiş mahkemeler tarafından klasik yorumuna uygun olarak tatbik edilmiştir.<sup>1</sup> Gittikçe artan askerî yenilgiler, XVIII. yüzyılla birlikte ister istemez Osmanlı Devletini Batıya yöneltmiştir. Batı ile askerî alanda başlayan ilişkiler, XIX. yüzyılda, ekonomik, sosyal, kültürel, siyasî ve hukukî alanlara yansıyan etkileşim, değişim ve dönüşüm sürecini de beraberinde getirmiştir. İç ve dış dinamiklerin harekete geçirdiği bu değişim ve dönüşüm süreci; “ıslahat, tanzimat, reform, terakki, çağdaşlaşma, batılılaşma veya modernleşme” gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Islahat pek çok saha yanında Osmanlı coğrafyasının bütününe de yayılmıştır. Batılılaşma yönündeki ıslahatlar hukukta da etkili bir şekilde kendini gösterip Osmanlı topraklarının bütününe yansımakla birlikte hacim, seviye ve amacı dikkate alındığında belli başlı bölgelerin öne çıktığı görülmektedir. Osmanlı merkezi yanı sıra, bazen onunla bağlantılı ve işbirliği, bazen de bağımsız bir yol izlemekle beraber Tunus ve Mısır vilâyetlerinin, şehirler olarak da İstanbul, Kahire ve Tunus’un öne çıktığı belirtilebilir. Balkan coğrafyasının hukukta Batılılaşmada önceliğinden bahsedilebilirse de, dinamikleri ve amacı farklı, kapsamı da anayasal metinlerle sınırlı kalmıştır.

Diğer pek çok disiplin gibi hukuk tarihi çalışmalarının da Osmanlı coğrafyasının bütününe yönelik mukayeseli çalışmaları ihmal ettiği söylenebilir. Bu gerçek, hem Klasik dönem hem de Tanzimat sonrası Batılılaşma dönemi bakımından geçerliliğini korumaktadır. Geleneksel hukuku etkileyen, hatta dönüştüren Batılılaşma sürecini ortaya çıkaran

<sup>1</sup> Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınevi, İstanbul, 2018, 15. baskı, s. 415.

dinamiklerin, düşünce, kural ve kurumlara yönelik boyutuyla hukuka yansıma düzeyinin mukayeseli bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Bu mahiyetteki bir araştırma merkez-vilâyet-Batı zâviyesinden konuyu üç boyutuyla ele almayı ve bölge kaynaklarına başvurmayı zorunlu kılmaktadır. Bunun nispeten zorluğundan bahsedilebilir. Ancak merkezle sınırlı kalan ve Osmanlı coğrafyasının geneline yönelmeyen araştırmaların “bütünü” kavrama sorunu ortaya çıkaracağı, bir başka ifadeyle, bu üçlü bakış gerçekleştirilmeden yapılacak her araştırmanın eksik olacağı belirtilmelidir. Bu makale, başlangıç ve önemli ölçüde şekillenerek istikametini belirlediği hukukta Batılılaşmanın XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden son çeyreğine kadar uzanan dönem kapsamında, Osmanlı merkez, Mısır ve Tunus’taki dinamikleri, alanları ve sonuçları üzerinde genel bir çerçeve çizmeyi hedeflemektedir.

## I- KADİM'DEN XIX. YÜZYILA MEDENİYET-HUKUK MERKEZLERİ OLARAK İSTANBUL, MISIR VE TUNUS

Her üç bölgenin stratejik bir konumda yer alması, gerek Kadîm gerekse İslâm sonrası dönemde önemli medeniyetlere merkez oluşturmalarını beraberinde getirmiştir. İstanbul, Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olurken, Tunus Kartaca Devletinin, Mısır ise Antik Hanedanlar Döneminin uygarlık birikimini taşımaktaydı. Tarihi bir değerin ötesine geçmese de Aristo, Politika’da Sparta ve Girit Anayasaları ile karşılaştırdığı Yunan dışından tek devlet olarak Kartaca Anayasasına yer vermektedir.<sup>2</sup> Mısır, Kadîm dönemde Yunan hukukunu etkileyecek düzeyde gelişmiş bir hukuk düzenine sahiptir.<sup>3</sup> Her üç bölge Roma egemenliği altında bulunmuş ve Roma hukuk birikimini tecrübe etmiştir. Roma hukuk mirasını günümüze ulaştıran büyük kanunlaştırma Corpus Iuris Civilis Iustinianus tarafından M.S. 529-534 yılları arasında İstanbul’da hazırlanmıştır.<sup>4</sup>

Tunus ve Mısır, İslâm’ı kabul sonrası dönemde de pek çok İslâm Devletinin merkezi veya vilâyeti olarak önemini korumuştur. Tunus’ta Zeytûniye ve Mısır’da el-Ezher, Fas’taki Karaviyyûn yanı sıra İslâm tarihinin ilk kurulan ilim ve kültür merkezleri olma ayrıcalığına sahip olmuştur. Tolunoğulları’ndan itibaren (868) Türkler’in devletin başında veya içinde önemli bir unsur olarak yer alması Mısır’da Türk kültür, yönetim ve hukuk anlayışını etkin kılmıştır. 1517’de Mısır’ın Osmanlılar tarafından fethiyle bu tesir giderek artmış, Mehmet Ali Paşa ve ailesi

<sup>2</sup> Aristoteles, *Politika*, Çev.: Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, 5. basım, s. 61-64.

<sup>3</sup> Kozak, İbrahim Erol, *Kadîm Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011, s. 245-265.

<sup>4</sup> Umur, Ziya, *Roma Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984, s. 145.

idaresinde en yüksek seviyeye ulaşmıştır.<sup>5</sup> 1574 yılında Tunus Osmanlı hâkimiyetine girerek vilâyet statüsü kazanmıştır. Tunus'ta Hafsîler döneminde ve Osmanlı hâkimiyetinde XVII. yüzyılın başında baskılar sonucu Endülüs'ten çok sayıda Müslüman bu ülkeye göç ederek ilim, sanat ve ticaret hayatının gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.<sup>6</sup> 1574 yılıyla birlikte İstanbul'dan Tunus'a gönderilen valiler, daha sonra dayılar, beyler ve 1705'ten itibaren yönetimi üstlenen Hüseyinî Ailesi, oraya yerleşen Osmanlılar olup Türk kültürünün vilâyette yayılmasında önemli rol oynamıştır.<sup>7</sup> Siyasî, dinî ve aynı soydan olmanın getirdiği kültürel bağ, Osmanlı merkezi ile Mısır ve Tunus arasındaki ilişkileri güçlendirmiştir.

Tanzimat sonrası dönemde de her üç bölge Batı modernleşmesinin en fazla etkili olduğu yer olarak dikkat çekmektedir. Bazen Bâbîâli ile işbirliği bazen de bağımsız olarak modernleşme sürecini yürüten bu iki vilâyet, Şark meselesi ile bağlantılı uluslararası gelişmelerin odağında zamanla eyâlet-i mümtâze statüsü kazanmıştır. Hukukta Batılılaşma çerçevesinde, merkez-vilâyet ilişkisi içinde, kimi zaman işbirliği kimi zaman gerilim, bazen ortak bazen de muhalif tavırlar boyutuyla, ama bir şekilde merkezle tâbiyet bağı korunarak her üç bölge merkezî önemini sürdürmüştür. Batıdan iktibas edilen kanunlaştırmanın Fransa model alınarak ilk örnekleri Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'da görülürken, İslâm hukuk tarihinin en önemli kanunlaştırması olan Mecelle 1869'da İstanbul'da, İslâm-Osmanlı coğrafyasında modern ilk anayasa olarak kabul edilen Kânûnu'd-Devle ile fıkhnın kanunlaştırıldığı ilk metin olarak görülen Kânûnu'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye 1861 yılında Tunus'ta yürürlüğe girmektedir.

## II- OSMANLI MERKEZ, MISIR VE TUNUS'TA HUKUKTA BATILILAŞMAYA GÖTÜREN SEBEPLER

Hukukta modernleşmenin ya da hâkim ve somut görünümüyle Batılılaşmanın Osmanlı coğrafyasına taşınması, coğrafyanın ortak, merkezin genel şartları kadar eyâletlerin özel şartlarıyla ilintili gözükmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı merkez, Tunus ve Mısır bağlamında ortaya çıkan hukukta Batılılaşmanın üç ortak sebebinden bahsetmek mümkündür. Bunlar, özellikle Avrupa'da meydana gelen modern gelişmelerin tetiklediği ıslahat gerekliliği, Osmanlı merkez yönetiminin Tanzimat ve Islahat Fermanlarını eyâletlerde uygulamak istemesi, Avrupa devletlerinin Osmanlı tebaası gayrimüslim azınlıkların haklarını, özellikle de Fransa ve İngiltere'nin ticarî ve hukukî imtiyazlarını yazılı bir belgeyle güvenceye kavuşturmak isteyerek hayata

<sup>5</sup> İhsanoğlu, Ekmeleddin-Salih, *Sadâvi Sâlih, es-Sekâfetü't-Türkiye fî Mısır*, IRCICA, İstanbul, 2003, s. XI-XIV.

<sup>6</sup> Ceylan, Ayhan, *Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık Tunus Tecrübesi*, Kitabevi, İstanbul, 2018, s. 17, 20.

<sup>7</sup> Ceylan, a.g.e., 2018, s. 17-26.

geçirmek için etki-baskı yapımlarıdır. Bu sebepler temelde, iç, merkez-vilâyet ilişkisi ve dış dinamiklerin bir sonucudur.

#### A- İÇ DİNAMİK: ISLAHAT ZORUNLULUĞU

Sanayi İnkılâbının iktisadî yapının yanı sıra hukukî yapıyı da etkilemesi kaçınılmazdı. Osmanlı Devleti geniş topraklarıyla bu etkiden uzak duramazdı, nitekim de duramamıştır. Batıyla artan sınıî ve ticarî ilişkiler, yeni ticarî ve ekonomik sorunları beraberinde getirmiştir. Bir yandan bu alanların düzenlenmesi gerekmiş, öte yandan doğacak ihtilafları çözmek üzere ihtisas mahkemeleri niteliğinde yeni mahkemelere ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca, tek kadılı ve tek dereceli klasik mahkeme teşkilatının artan dava sayısı ve çeşidi itibarıyla ihtiyacı karşılayamadığı da varsayılabilir. İhtisası gerektiren yargıda mevcut donanım eksikliği de, yeni bir adli yapılanmaya zemin hazırlamıştır.<sup>8</sup>

İstanbul'da, Mısır'da ve Tunus'ta, ulemâ, bürokrat ve aralarında sadrazamların yer aldığı ıslahat yanlısı seçkin bir zümre oluşmuştur. Devleti ayakta tutmayı önemli ölçüde siyasî, idarî ve hukukî yapıda gerçekleştirilecek ıslahatlarla irtibatlandıran bu ilk kuşak ıslahatçılar, hukukla bağlı sınırlı bir yönetim anlayışını dile getirerek, gerek düşünce gerekse uygulamalarıyla bunu ortaya koymaya çalıştılar. Mısır'da Tahtavî, Tunus'ta Hayreddin Paşa, Dersaadet'te Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Osmanlılar bu ıslahat taraftarlarının belli başlıları arasında sayılabilir.

#### B- MERKEZİ DİNAMİK: TANZİMAT FERMANI'NIN UYGULANMAK İSTENMESİ

1839'da ilan edilen ve içerdiği ilkeler bakımından Batılı değerlere atıf yaparak esasında paradigma değişimine işaret eden Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasında başkente yakın ve iktidar denetimi kurulabilen eyâletlere öncelik tanınmıştır.<sup>9</sup> Zamanla Fermanın uygulanma kapsamına Şam, Bağdat, Trablusgarb, Tunus ve Mısır gibi Arap halkın yaşadığı yerler de dâhil edilmek istenir.<sup>10</sup> Tunus ve Mısır gibi merkezden uzak vilâyetlerin Fermanın uygulanma kapsamına

<sup>8</sup> Osmanlı hukukundaki ıslahatlarla ilgili olarak öne sürülen genel sebeplerin Mısır ve Tunus için de önemli ölçüde geçerli olduğu söylenebilir. Bkz. Aydın, a.g.e., 2018, s. 416-418; Hoyle, Mark S. W., "The Origins of the Mixed Courts of Egypt", Arab Law Quarterly, Vol. 1, No:2, 1986, s. 227.

<sup>9</sup> Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, 2. baskı, s. 190; İncalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, 2. baskı, s. 361 vd.

<sup>10</sup> BOA, A.MKT.MVL., 80/69, 18 Zilkade 1272/21 Temmuz 1856; BOA, İ.MSM., 20/480, 7 Zilhicce 1262/26 Kasım 1846; BOA, A.AMD., 28/48, 3 Rebiülevvel 1267/6 Ocak 1851; BOA, İ.MTZ(05), 15/501, 19 Cemaziyelevvel 1268/11 Mart 1852; BOA, İ. MVL., 105/2330, 15 Şevval 1263/26 Eylül 1847; BOA, İ.MSM., 73/2108, 5 Cemaziyelahir 1256/4 Ağustos 1840.

alınmasında Tanzimat Fermanı ile ıslahatı tüm Osmanlı topraklarına yaymak kadar, Fermanı uygulamak vesilesiyle bu vilâyetler üzerinde merkezî denetim ve kontrolü sağlamak amacı da bulunmaktadır.

Mısır meselesiyle ilgili karşılıklı müzakereler devam ederken, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın uygulanmasına dâir Ferman Mısır'a gönderilir ve seçkin bir topluluk önünde resmen kıraat olunur. Mehmed Ali Paşa, 5 Ocak 1840'ta Bâbîâlî'ye verdiği cevapta: "Fermanda öngörülen temel ilkeleri Mısır'da çoktan hayata geçirdiğini, oldukça mesafe alındığını, ancak pek çok zorlukla karşılaştığından dolayı da beklediği sonucu henüz alamadığını" belirtir. Paşa, uyguladığı reformlarla özdeşlik temelinde Fermana yaklaşmakta, fakat "bir bütün olarak uygulanması" konusunu mâhirce dikkatten kaçırmaktadır. Böylelikle, bir taraftan Bâbîâlî nazarında "ıslahatçı" kimliğini korumak isteyen Mehmed Ali Paşa, öte yandan, nüfûz ve yetki alanını daraltacağı düşüncesiyle Fermanın hayata geçirilmesi konusunu geçiştirmek amacındadır.<sup>11</sup>

Mısır meselesini bir çözüme kavuşturmaya yönelik müzakereler sonucunda imzalanan Londra Antlaşması ve bu antlaşmaya istinaden yayımlanan 1841 tarihli veraset ve imtiyaz fermanı çerçevesinde, Mısır, belirli şartlarla Mehmed Ali Paşa ve ailesinin uhdesine bırakılır. Bu Fermandaki şartlardan biri de Tanzimat Fermanının Mısır'da uygulanmasıdır. Fermanda düzenlendiğine göre; Tanzimat Fermanı ve Saltanat-ı Seniyye tarafından yürürlüğe konulmuş ve ileride konulacak olan tüm kanun ve nizamât eyâletin ihtiyacları göz önünde bulundurularak uygulanacak, Osmanlı Devleti'nin yapacağı antlaşmalar Mısır'da da tatbik edilecektir.<sup>12</sup> Nitekim, Tanzimat ve temel ilkelerinin "Kanunnâme-i Hümayun" adı altında 1852'de Mısır'da yürürlüğü kararlaştırılmıştır.<sup>13</sup>

Tanzimat Fermanı ilanını müteakip kısa süre içerisinde Bâbîâlî temsilcisi tarafından Tunus'a getirilmiş, Arapçaya çevrilmiş metni, 12 Mart 1840 Salı günü, Bardo Sarayı'nda; Bey, ulemâ, vüzerâ, dayı ve

<sup>11</sup> Râgıb Râuf/Râuf Ahmed, *Mısır Meselesi*, İstanbul, 1334, s. 16-17; Baer, Gabriel, "Tanzimat in Egypt: The Penal Code", Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 26, No.1, 1963, s. 30; Novıçev, A. D., "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları", (Çev.: Darhan Hıdıralı), İncılık, Halil-Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, 2. baskı, s. 267-269.

<sup>12</sup> Râuf, Ahmed, a.g.e., s. 21-26; Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 130.

<sup>13</sup> Bir hatt-ı hümayunla Kanunnâme-i Hümayun'un Mısır'da yürürlüğünün kararlaştırılması 1852 yılına ve Abbas Paşa dönemine tekabül etmektedir (BOA. A.DVNS.MSR.MHM.d.015 (Mısır Mühimme Defteri 15). Metin için ayrıca bkz. Kanunnâme-i Hümayun, Bulak Matbaası, Kahire 1271. 26 Şevval 1268/13 Ağustos 1852 tarihli 471 nolu Takvim-i Vekayi'de Mısır valisinin Tanzimat'ın uygulanmasına yönelik gayretinin memnuniyetle karşılandığı belirtilmektedir. Ayrıca bkz. BOA, İ.MTZ. (05), 15/501, 19 Cemaziyelevvel 1268/11 Mart 1852; BOA, İ.MTZ. (05), 33/1895, 14 Ramazan 1268/2 Temmuz 1852.

askerî erkânın da hazır bulunduğu bir heyet önünde törenle okunmuştur. Temsilciye Türkçe verilen cevapta, itaatın bir gerekliliği olarak Fermanın uygulanmasından kaçınılamayacağı, ancak bunun için zamana ihtiyaç duyulduğu belirtilmiş, bu şekilde söz alan elçi geri dönmüştür.<sup>14</sup> Tunus valisi Ahmed Bey, Tanzimat Fermanını eyâlette uygulamaktan kaçınmakta, ancak bunu açıkça dile getirmemekte, oyalayıcı tavırlar sergilemektedir. Osmanlı Devleti, Bey'in, Tanzimat yürürlüğe koymaması, Fransa'yı ziyareti gibi zaman zaman bağımsız bir hükümdar edası gösteren tavırları karşısında sessiz kalmamakta, ancak İngiltere ve Fransa'nın karşı koymaları yüzünden bir müdahalede de bulunamamaktadır.<sup>15</sup> Anlaşıldığı kadarıyla, Bey'i iyice soğutup uzaklaştırmamak için eyâletin sınır aşan davranışlarına göz yummak zorunda kalınmaktadır. Bu nedenle olsa gerek, Bâbiâli, Fermanın uygulanmasına yönelik baştaki ısrarcılığını daha sonra sürdürmemiştir.

Tanzimat Fermanının yürürlüğe konulmasında özellikle Mustafa Reşid Paşa döneminde Bâbiâli kararlı bir tutum takınmış, bazen baskı da yapmıştır. Ancak Fermanın uygulanması dolayısıyla merkezî denetim ve kontrol amacını farketmelerinden olsa gerek Mehmed Ali Paşa ve Tunus valisi Ahmed Bey Fermanı uygulamaya yanaşmamışlardır.<sup>16</sup>

Islahat sürecinde Tunus'un ilk aşamada fiilen ve Tanzimat Fermanı sonrası Mısır'ın uluslararası antlaşma ile imtiyaz fermanı kapsamında hukuken eyâlet-i mümtâze statüleri, merkez-vilâyet ilişkilerinin sınırlarını önemli ölçüde belirlemiş, bu statü çerçevesinde elde ettikleri dâhilî muhtariyet bu vilâyetlerin kendi başlarına hukukî düzenlemeler ve uygulamalar yapabilmelerine imkân vermiştir.

### C- DIŞ DİNAMİK: AVRUPA ETKİSİ VE BASKISI

XIX. yüzyılla birlikte dikkat çeken bir şekilde, askerî, ticarî, siyasî, idarî ve hukukî alandaki Batı gelişmişliği Osmanlı devlet ricâlini ve aydınını etkileyecek, geleneksel yapıyı dikkate alarak devleti ayakta tutmanın ve geliştirmenin bir aracı olarak Batı merkezli ıslahata yöneltecektir. Osmanlı coğrafyasının bütünü bakımından hukukta Batılılaşmanın Avrupalı yöneticiler ve temsilciler tarafından teşvik edildiği, ancak bunun yeterli görülmediği veya beklenen karşılığı bulmadığı düşünüldüğü kimi durumda sözlü veya fiilî tehdit ve baskıya dönüştüğü de görülecektir.

<sup>14</sup> Ebi'd-Diyâf, Ahmed b., *İthâfu Ehli'z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân (İthâf) I-V*, Tûnis, 1999, C. I/1, s. 39; C. II/4, s. 38.

<sup>15</sup> BOA, Y.EE., 90/14, 7 Rebiülevvel 1269/19 Aralık 1852; Temîmî, Abdülcelîl, *Takrîr anî'l-Ehdâsî's-Siyâsiyye bi Tûnis Hilâle'l-İşrîyn Senete't-Tâliye (1838-1858)*, el-Mecelletü't-Târîhiyyetü'l-Megâribiyye, aded 2, Yûlyo 1974, Tûnis, s. 117; Ebi'd-Diyâf, a.g.e., C. II/4, s. 84, 119.

<sup>16</sup> Ebi'd-Diyâf, a.g.e., C. I/1, s. 39; Özer, Sevda Özkaya, Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882), Yayınlanmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2007, s. 161.

Osmanlı Devleti, kapitülasyonlarla, önceden beri hâkim olduğu coğrafyada Batılılara ticarî ve hukukî imtiyazlar vermişti. Sanayi Devrimi ve gittikçe gelişen ticaretleri sonrası geniş Osmanlı coğrafyası Avrupa ülkeleri için cazip hâle gelmiştir. 1838 yılıyla birlikte İngiltere ve diğer Batılı devletlerle imzalanan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ve benzeri antlaşmalar Avrupa mallarının Osmanlı pazarına girmesini oldukça kolaylaştırmıştı. Avrupalı yöneticiler ve bölgedeki elçileri Tunus'ta ve Mısır'da iç tekelleri kıracak ve kendi mallarının serbestçe ticaretine imkân verecek her türlü girişimde bulunmaktan çekinmediler. Ticaret kapsamında mal ve insan hareketliliğini, öte yandan önceden beri Osmanlı coğrafyasının tümünde yerleşik kendi vatandaşları ve gayrimüslimleri himaye arzusu, Avrupalıların ticarî ve siyasî alanda elde etmiş oldukları hakları teminat altına almak amacıyla hukukî belgelerde tescil ettirme teşebbüslerini beraberinde getirdi. Özellikle İngiltere ve Fransa siyasî ve ticarî çıkarları dolayısıyla hukukî mevzuatın Batıdan alınması yönünde etkide bulundu; zaman zaman baskı yaptı. Osmanlı merkezinde ilan edilen Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, ticarî mevzuatın kanunlaştırılması ve diğer kanunlaştırma talepleri bu kapsamda ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, Osmanlı topraklarında ticarî üstünlüğü ele geçiren Avrupalılar, kendi tacirlerinin alışık olduğu kurallar ve şartlarda ticaret yapmaya önem verdiler. Bu kapsamda, Tunus ve Mısır'ın da dâhil olduğu Osmanlı coğrafyasında konsolosluk ve ticaret mahkemelerinin Batılıların haklarının korunduğu mahkemelerin ilkleri olması ve Batı mevzuatından ilk etkilenmenin önce ticarî alanda gerçekleşmesi dikkat çekicidir. Her üç bölgede karma ticaret mahkemeleri kurulması ve devamında ısrar edilmesi, eşitlik yerine imtiyazlı yargılanma talebinin bir karşılığıydı.<sup>17</sup>

İngiltere ve Fransa, Mısır ve Tunus'ta ticarî ve siyasî haklarını güvenceye kavuşturacak Tanzimat Fermanı veya benzeri bir belgenin yürürlüğe konulması için baskıda bulunmuştur. 1857 yılında, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının karması niteliğinde bir belge olan Ahdü'l-Emân'ın Tunus'ta ilanı öncesinde İngiliz ve Fransız elçilerin donanmayla Beyi tehdit ettikleri bilinmektedir.<sup>18</sup> Bu esnada Fransa Dışişleri Bakanı Tunus Beyi'ne, yapılmasını istediği talepleri içeren bir mektup göndermiştir. 1861'de ilan edilen Tunus Anayasası metni, yürürlüğü öncesi, 1860 yılı sonbaharında Cezayir'de bulunan III. Napolyon'a sunulmuştur.<sup>19</sup>

<sup>17</sup> Aydın, M.Âkif, "Batılılaşma", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.V, TDV, İstanbul, 1992, s. 163-164.

<sup>18</sup> Ceylan, a.g.e., 2018, s. 52-59.

<sup>19</sup> Zouari, Abdel-Jawed, *European Capitalist Penetration of Tunisia, 1860-1881: A Case Study of the Regency's Debt Crisis and the Establishment of the International Financial Commission*, Doctoral Dissertation, University of Washington, 1998, s.77-78; Womble, Theresa Liane, *Early Constitutionalism in Tunisia, 1857-1864: Reform and Revolt*, Ph.D. Dissertation, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, 1997, s. 80.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren borçlanmanın etkisiyle Dersaadet yanı sıra Mısır ve Tunus vilâyetlerinde bozulan ekonomik durumun zamanla mâlî bir krize dönüşmesi siyasî ve hukukî sonuçlar doğurmuştur. Bu periyotta Tunus (1869), Mısır (1876) ve Osmanlı merkezi (1875) resmi olarak iflas deklare etmiştir. Bu bölgeler uluslararası güçlerin mâlî kontrolü altına girmekle birlikte konsolosların artan siyasî baskılarına maruz kalmış, gayrimüslim tebaa ve yabancılar üzerinde siyasî otoritelerin kontrolü sınırlanmıştır.<sup>20</sup> Ancak özellikle Mısır'ın artan borçları yabancı güçlerin Mısır'ın içişlerine müdahalesi için gerekli fırsatı vermiş, yönetim üzerinde gittikçe artan baskı Mısır'ın hukukî yapısını da şekillendirmeye başlamıştır. Gittikçe yükselen borçların etkisiyle, eyâletin idaresi Fransız ve İngiliz kontrolüne geçmiş, artan Batı baskısı, Heyet-i Nüzzar içinde İngiliz ve Fransız bakan bulundurulmasını gerekli kılmış, yabancıların haklarını teminat altına alan mahkemeler kurulmuş, bu mahkemelerde uygulanmak üzere özellikle Fransa'dan kanunlar iktibas edilmiştir.<sup>21</sup>

Avrupa ülkelerinin özellikle de Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı coğrafyası üzerindeki rekabetlerinde, himaye ile etki ve baskı arasında değişen tavırlarında Şark Meselesi boyutunu göz ardı etmemek gerekir. 1881'de Tunus'un Fransa hâkimiyetine girişini ve 1882'de Mısır'ın İngiliz işgaline uğramasını bu Şark Meselesinin bir yansıması olarak görmek mümkündür.<sup>22</sup>

### III- OSMANLI MERKEZ, MISIR VE TUNUS'TA HUKUKTA BATILILAŞMANIN YANSIMA ALANLARI

#### A- HUKUK DÜŞÜNCESİ

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğiyle son çeyreği arasındaki dönemde, ulemâ, bürokrat ve edebiyatçı-gazetecilerden oluşan ıslahatçılar, İstanbul, Mısır ve Tunus'ta, Osmanlı coğrafyasının bütünü veya mensup oldukları bölge kapsamında, Batının fen ve tekniği yanında geleneksel değerlerle uyum içinde yönetim ve hukuk anlayışı ve uygulamalarından faydalanılabileceğini dile getirdiler. Siyasal iktidar ile tebaa arasındaki ilişkilerin ıslah edilerek düzenlenmesine oldukça önem verdiler.<sup>23</sup> Osmanlı Devleti'nin Tanzimat projesini eyâletlerde uygulama çabası, buna ilave olarak eyâletlerin kendi dinamiklerinden kaynaklanan ıslahat süreci siyaset ve hukuk hakkındaki görüşlere ve tartışmalara belli ölçüde merkezin dışındaki Osmanlı coğrafyasını dâhil etmiştir.

<sup>20</sup> Zouari, a.g.e, s. 145-147.

<sup>21</sup> Ceylan, Ayhan, *Osmanlı Taşra İdarî Tarzı Olarak Eyâlet-i Mümtâze ve Mısır Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 69-70.

<sup>22</sup> Beydilli, Kemal, "İslâhat -XVIII. Yüzyıldan Tanzimata Kadar-", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C.XIX, TDV, İstanbul, 1999, s. 174-185; Womble, a.g.e, s. 27-33.

<sup>23</sup> Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev.: Latif Boyac- Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, 2. Baskı, s. 9.

Bilgi ve tecrübelerinden yararlanmak üzere ilk aşamada teknik ve askerî alanda Avrupa'dan uzmanlar davet edildiği gibi, önce Mısır, sonra Osmanlı merkezi, daha sonra ve sınırlı olmak üzere Tunus, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine fen ve teknik bilimlerin eğitimi için öğrenci göndermiştir.<sup>24</sup> Her üç bölgedeki ıslahatçılar Avrupa'ya seyahat etmiş, gözlemlerini kaleme aldıkları eserlerde belirtmişlerdir. Öğrenci grubuyla 1826'da Fransa'ya gönderilen ve orada beş yıl kalan ilmiye kökenli Mısırlı Tahtâvî izlenimlerini bir kitapta yayımlamıştır.<sup>25</sup> Tahtâvî orada, Batı düşüncesinden etkilenerek geleneksel düşünceyle uyum içinde; "kanunla sınırlı iktidar, yönetime katılım, danışma ve kanun anlayışına" -kısaca da olsa- yer vermektedir.<sup>26</sup>

Tunus'ta ulemâ ve devlet adamlarından oluşan ıslahatçı grup, özellikle Ebû Diyâf ve Hayreddin Paşa'da temsil kâbiliyeti bulur. Tunus'un ıslahatçıları Avrupa yanında, seyahat ettikleri İstanbul ve Mısır'daki gelişmeleri takip etmekteydiler. Tanzimât Fermanı ilan edildiğinde, ne anlam ifade ettiği ve neler getirdiği Tunus'ta kavranmıştı.<sup>27</sup> Ebû Diyâf, "İthâfu Ehli'z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân"ın, Hayreddin Paşa da "Akve'mü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik"in<sup>28</sup> özellikle mukaddime bölümünde öne sürdükleri düşüncelerde, İslâm coğrafyasının geri kalmışlığının esasını asırlardır süren istibdâta dayalı mutlak siyasi düzene bağlayarak; "hukukla bağlı, Meclis ile sınırlı, şûrâya dayalı" bir yönetim sistemi öngörmekteydiler.

Dağılmaya yüz tutmuş İmparatorluğun ayakta tutulması ve bu doğrultuda yönetimin ıslâh edilmesi gerektiğini ileri süren Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'den müteşekkil Yeni Osmanlılar Hareketinin önde gelenleri, Tunuslu ıslahatçılarla hemen hemen aynı zamanda ortaya çıktılar. Her iki grup birbirinden haberdardı. Hayreddin Paşa'nın "Akve'mü'l-Mesâlik" adlı eserinin mukaddime bölümünün yazımının tamamlanmasından kısa süre sonra Türkçe'ye çevirilmesi, Paşa'nın fikirlerinin Bâbî'li devlet adamları ve Yeni Osmanlılar tarafından bilinmesini ve hüsnü kabul görmesini sağlamıştır.<sup>29</sup> Paşa'nın, "meşveret", "meclis", "yöneticilerin sorumluluğu" ve "anayasaya dayalı kurumsal bir yapı" öngören düşüncelerinin, özellikle Yeni Osmanlıların fikirleri üzerinde besleyici ve destekleyici rol oynadığı söylenebilir.

<sup>24</sup> Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004, s. 3 vd.; el-İmâm, Reşâd, *et Tefkîr'ül-İslâhî fî Tûnis fî'l-Karni't-Tâsia Aşar ilâ Sudûri Kânûni "Ahdi'l-Emân"*, Darü Sühnûn, Tûnis, 2010, s. 42-43.

<sup>25</sup> Tahtâvî, Rifâa Râfi et-, *Tahlisü'l-İbrîz fî Telhîsi Bâriz*, Bulak, 1849. Eserin Türkçesi için bkz.: Rifâa Râfi el-Tahtâvî, *Paris Gözlemleri*, Haz.: Cemil Çiftçi, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

<sup>26</sup> Hourani, a.g.e., 2000, s. 85-91.

<sup>27</sup> Binbelgîs, Şeybânî, *en-Nizamü'l-Kazâi fî Bilâdi't-Tûnisiyye 1857-1921*, Sfaks, 2002, s. 77;

Tıveyli, Ahmed, *Dirâsât ve Vesâik anî'l-Hareketi'l-İslâhiyye bi Tûnis*, Tûnis, 1992, s. 10 vd.

<sup>28</sup> Hayreddin et-Tûnisî, *Akve'mü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik, Temhid ve Tahkik, Munsifeş-Şennûfî, tab'atü's-sâniye*, Tûnis, 2000.

<sup>29</sup> Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, 2. baskı, s. 103-104.

Gerçekten, “meşveret” başta olmak üzere hemen hemen aynı kavramlar, Yeni Osmanlıların en önemli fikrî mücadele araçlarıdır. Yeni Osmanlılar tarafından ileri sürülen bu kavramlar, aynı zamanda Kânûn-i Esâsî’yi ortaya çıkaran iç dinamiğin en önemli fikrî meşrûiyet kaynağını oluşturacaktır. Ancak, Tunus’ta uygulandığı üzere Hayrettin Paşa’da ulemâ ve âyana dayanan bir meclis anlayışı, Yeni Osmanlılarda ise millet meclisi anlayışı ön plana çıkacaktır.<sup>30</sup>

## B-KANUNLAŞTIRMA

İslâm ve Türk devletlerinden tevarüs edildiği üzere Osmanlı hâkimiyet coğrafyasında esas olarak İslâm hukuku uygulanmıştır. Şerî ve örfî karakterdeki bu hukukun genelde ve özel olarak kanunlaştırma bakımından Klasik dönem ve Tanzimat dönemindeki yansıması farklılık göstermiştir. Şerî hukukla ilgili hükümler/kurallar resmî tedvinin gerçekleştirileceği Tanzimat dönemine kadar klasik usul çerçevesinde fıkıh kitapları ve fetvâ mecmualarında yer almıştır. Bununla birlikte Klasik dönemde örfî hukuk alanında, devralınan Türk-Moğol siyaset ve hukuk muhitinde hâkim “töre/yasa/kanun koyma” geleneği çerçevesinde şerî hukuk dikkate alınarak kanunlaştırma yapılmıştır. Osmanlı merkezinde ilk kanunnâme Fatih döneminde yürürlüğe konmuş, II. Bayezid, Yavuz ve Kanunî dönemi kanunnâmeleri onu izlemiştir. Kanunnâmeler, genel, vilâyet/sancak ve özel kanunnâme türleriyle İmparatorluk coğrafyasının farklı bölgelerinde uygulanmış, resmi veya özel şekilde tedvin edilmiştir.<sup>31</sup>

Osmanlı devlet geleneği, hâkimiyet altına alınan yerlerin eski düzenini makul ölçülerde korumaya, tadile ve tedricen kendi sistemini hâkim kılma esaslarına imkân vermektedir. Bu çerçevede, Osmanlı Devleti, Memlûklüler devrinden intikal eden kanun ve teâmülleri tadil ve ıslahla Osmanlı nizamına uygun olarak iktibasta sakınca görmemiştir. 1525 yılında İbrahim Paşa tarafından hazırlanan Mısır Kanunnâmesi,<sup>32</sup> Osmanlı eyâlet düzeni, sâdır olan hükümler, Mısır’da önceki cârî âdet ve teamüller, özellikle Kayıtbay’a ait olmak üzere mahallî Memlûklü kanunları ve eyâletin ihtiyaçları dikkate alınarak hazırlanmıştır.<sup>33</sup>

<sup>30</sup> Hayreddin Paşa’nın siyaset düşüncesi ve Yeni Osmanlılar ilişkisi için bkz.: Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev.: M. Türköne/F. Unan/İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 427 vd.; Türköne, a.g.e., s.104-108; Çetin, Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, 2. baskı, s. 129-131.

<sup>31</sup> İnalçık, Halil, “Kanunnâme”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, TDV, İstanbul, 2001, C. XXIV, s. 333-337; Aydın, a.g.e., 2018, s. 67-68.

<sup>32</sup> Mısır Kanunnâmesi’nin metni için bkz.: Barkan, Ö. Lütfi, *XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirâi Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, Birinci Cilt: Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1943, s. 355-387; Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I-IX, VI. Kitap II. Kısım, İstanbul, 1993, s. 86-140.

<sup>33</sup> Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed es-, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul, 1990, s. 57, 68, 87-88.

Kanun lafzının farkına varılması Tunuslularca Osmanlı yönetimine katılım ile başlatılmaktadır. Merkeze daha sıkı bağlı olunan dönemde, diğer Arap vilâyetlerinde yürürlük kazanan ve askerî, idarî ve mâlî alanda düzenlemeler getiren Kânûnî Sultan Süleyman'a atfedilen genel nitelikli kanunnâme Tunus'ta da uygulanmıştır. Merkezin etkisinin azaldığı fiili imtiyaz döneminde, vilâyette yönetimi üstlenen dayılar ve beylerden müteşekkil Osmanlı-Türk yöneticiler kanun koyma geleneğini sürdürmüşlerdir.<sup>34</sup>

Batılı değerlerden mülhem 1839 Tanzimat Fermanı, çerçevesini çizdiği yönetim ve hukuk anlayışı kapsamında yeni kanunların yapılacağını belirtir. Yapılan kanunlaştırma sonrasında, Batı etkisi-baskısıyla geleneksel uyum arasında kanun çeşitliliğine yer veren bir tablo ortaya çıkmıştır. Tanzimat'la birlikte hukukta Batılılaşma dönemindeki kanunlaştırma, gerek şekil gerekse muhteva bakımından Klasik dönemden farklıdır. Bu dönemde, belli bir hukuk dâhiyla sınırlı kanunlar hazırlanmakta, şekil ve içerik bakımından da Batı kanunlarının etkisi görülmektedir.<sup>35</sup> Bir yanda Batı kaynaklı; 1850 Ticaret Kanunnâmesi, 1861 Usûl-i Muhâkeme-i Ticaret Nizamnâmesi, 1863 Ticaret-i Bahriye Kanunnâmesi ve 1879 Usûl-i Muhâkemât-ı Cezaiyye Kanunu; diğer yanda, karma nitelikli; 1858 Ceza Kanunnâmesi, 1876 Kanun-ı Esâsîsi ve 1879 Usûl-i Muhâkemât-ı Hukukiyye Kanunu; şerî hukukun kanunlaştırılması kapsamında da, 1869-1876 yılları aralığında Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye ve 1858 Arazî Kanunnâmesi yürürlüğe konmaktadır.

Mısır ve Tunus hâiz oldukları eyâlet-i mümtâze statüsü gereği tanınan dâhilî muhtariyet çerçevesinde Tanzimat döneminde ihtiyaç duydukları kanunları yapabilmekteydi. Mehmet Ali Paşa döneminde (1805-1848) başlatılan kanunlaştırma girişimlerinde ortaya çıkan ilk hukukî düzenlemeler, daha çok belli mesleklere veya şahıslara yönelikti. 1837 yılında yürürlüğe giren "Siyasetnâme" ile 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunundan hükümler içeren 1844 ve 1849 tarihli Ceza Kanunları hukukun belli bir alanına yönelik genel, ayrıntılı kanunlardır.<sup>36</sup> Özellikle ceza hukukunda yoğunlaştığı düzenlemelerden hareketle, Mısır'ın, Osmanlı Devletine karşı kanunlaştırma alanındaki önceliğinden ve üstünlüğünden bahsedilmiştir.<sup>37</sup> 1850'de çevirisi tamamlanarak yayınlanan Osmanlı Ticaret Kanunnâmesi Mısır'da ticarî uyuşmazlıklarda uygulanmıştır.<sup>38</sup> Mehmed Ali Paşa, yetkilerini daraltacağı ve Osmanlı kontrolünü getireceği gerekçesiyle Osmanlı

<sup>34</sup> Ceylan, a.g.e., 2018, s. 32.

<sup>35</sup> Aydın, a.g.m., 1992, s. 164.

<sup>36</sup> Peters, Rudolf, "İslâmic and Secular Criminal Law in Nineteenth Century Egypt: The Role and Function of the Qadi", İslâmic Law and Society, Vol. 4, No.1 (1997), s. 73-74.

<sup>37</sup> Baer, a.g.e, s. 29.

<sup>38</sup> Goldberg, Jan, "On the Origins of Majalis al-Tujjar in Mid-Nineteenth Century Egypt", İslâmic Law and Society, Vol. 6, No. 2, s. 195, 196.

Tanzimat Fermanını ve kanunlarını döneminde tatbika yanaşmadığından, Fermanın ve kanunların uygulanması, Abbas Paşa döneminde, İngiltere ve Osmanlı Devletinin birlikte çabalarıyla söz konusu olabilmıştır.<sup>39</sup> 1852 yılında yürürlüğe giren ve Tanzimat Fermanı ile onda öngörülen can ve mal güvenliği ile ırz ve namusun korunmasına ilişkin maddeleri esas alan Kanunnâme-i Hümayun, Devlet-i Aliyyenin kavânin-i esasiyesini toplamakla birlikte, bazı maddeleri Mısır eyâletinin ihtiyaçları ve ahalisinin usul ve adetleri gözetilerek hazırlanmıştı.<sup>40</sup> 1863 yılında, Kanunnâme kapsamında yürürlükte bulunan 1851 Ceza Kanununun yerini, 1858 tarihli yeni Osmanlı Ceza Kanunu almış, önceki ceza kanunu bünyesinde bulunan Mısır'a özgü maddeler, yeni kanuna dercedilmiştir.<sup>41</sup> Peters, Meclis-i Ahkam kayıtlarına dayanarak, 1879 yılında Kanunnâme-i Hümayunun Mısır'da uygulandığına işaret etmektedir.<sup>42</sup> Osmanlı Devleti, imtiyaz fermanlarının bir gereği olarak, Mısır'da kurulacak Karma Mahkemelerde Osmanlı kanunlarının uygulanmasını istemiş,<sup>43</sup> ancak Bâbîâlî'den, idârî, siyasî ve hukukî açıdan bağımsız olmayı isteyen İsmail Paşa, imtiyaz fermanlarının kendisine tanıdığı özerklikten yararlanarak buna yanaşmamıştır. Osmanlı Mecelle-i Ahkam-ı Adliyyesi ve Kadri Paşa tarafından hazırlanan geleneksel hukuka dayalı yerli kanunlaştırma imkânları devreye sokulamayınca,<sup>44</sup> Nubar Paşa, Mısır'da bulunan bir Fransız avukattan karma mahkemelerde uygulanmak üzere kanunlar hazırlamasını istemiştir. Fransa'dan etkilenecek; Medeni Kanun, Ceza Kanunu, Ticaret Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu olmak üzere altı kanun hazırlanmış ve 1875 yılında bu kanunlar yayımlanmıştır. Şufa, marazu'l-mevt (ölüm hastalığı), bazı satım ve kira akdi hükümleri şerî hukuktan iktibas edilmiştir.<sup>45</sup> Mısır'da 1883 yılında, Yerli Mahkemelerde uygulanmak üzere, 1875 yılında yürürlük kazanan kanunları örnek alan Fransa kaynaklı kanunlar kabul edilmiştir.<sup>46</sup>

Tunus'ta 1857'de ilan edilen Ahdü'l-Emân,<sup>47</sup> etkilendiği Tanzimat Fermanında olduğu üzere, bir yönüyle kanunlaştırma hareketini

<sup>39</sup> Baer, a.g.e, s. 30-33; Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985, 2. baskı, s. 353; Özkaya, a.g.e, s. 161.

<sup>40</sup> Kanunnâme-i Hümayun, s. 5-6, 52.

<sup>41</sup> Baer, a.g.e, s. 45; Hoyle, a.g.e, s. 224.

<sup>42</sup> Peters, *Criminal Law in Nineteenth Century Egypt*, s. 74.

<sup>43</sup> BOA, İ.MTZ.(05), 21/895, 12 Cemaziyelevvel 1289/18 Temmuz 1872.

<sup>44</sup> Aydın, M. Âkif, "Türk Hukuk Tarihçiliği", Türk Hukuk Tarihi Literatürü Dergisi, C. 3, S. 5, İstanbul, 2005, s. 18-19.

<sup>45</sup> Mahmasânî, Subhî, *el-Evdaü't-Teşriyye fî'd- Düveli'l-Arabiyye, et-tab'atü'r-râbia*, Beyrut, 1981, s. 247, 258; Anderson, J. N. D., "Law Reform in Egypt: 1850-1950", P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, London, 1968, s. 216-217.

<sup>46</sup> Anderson, a.g.e, s. 219-221. Mısır Fevkalade Komiseri Ahmed Muhtar Paşa, Mehâkim-i Ehliye'deki mer'î kanunların, Mısır'ın, ahlak, âdet ve diyanetiyle uyuşmadığını ve halkın bu kanunlardan şikayet ettiğini belirtmektedir. BOA, Y.A.HUS., 198/83, 28 Rebiülahir 1304/24 Ocak 1887.

<sup>47</sup> Ahdü'l-Eman'ın metni için bkz. Ceylan, a.g.e., 2018, s. 151-155.

başlatmakta, diğer yandan çıkarılacak kanunların temel çerçevesini belirlemektedir. Eyâlette, 1857 yılında ilan edilen ve anayasal değerinde bir belge olan Ahdü'l-Emân yanında, 1861 yılında Kanunu'd-Devle<sup>48</sup> adlı bir anayasa yürürlüğe konmuştur. Anayasa ilanı Osmanlı merkezinde 1876'da, Mısır'da ise 1882'de gerçekleşecektir. Anayasa, hem ortaya çıkışı hem de muhtevası bakımından -özellikle Fransa'nın yönlendirdiği-bağımsızlığa işaret etmekteydi. Tunus'ta bağımsızlık iradesi göstergesi olarak anayasa ilanının, hukuken bağlı olduğu Osmanlı Devleti'nde hoş karşılanmadığı ve protesto edildiği bilinmektedir.<sup>49</sup> Tunus'ta Ahdü'l-Emân reformları olarak da ifade edilen 1857-1864 yılları arasındaki kanunlaştırma hareketi döneminde şerî esaslar kadar, Tunus'un yararına uygun ve şerî esaslarla uyumlu Batı kanunları dikkate alınmıştır.<sup>50</sup> Bu süreçte; Kânûnu'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye, Kânûnu Tertîbu Meclisü'z-Zabtiyye (Başkent Zaptiye Meclisi Kanunu), Kânûnu'l-Hidmetü'l-Ummâl (Valiler Kanunu), Kânûnu'l-Mahalle ve Kânûnu't-Tecnîd (Askerlik Kanunu) belli başlıları olmak üzere çeşitli kanunlar kabul edilmiştir. Şerî Mahkeme yanında kurulmuş olan meclislerde uygulanacak kanunlara ihtiyaç sonrasında hazırlanarak yürürlüğe giren Kânûnu'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye ile tamamlanmakla birlikte tasarı düzeyinde kalan Kanunu't-Ticarede şerî esaslar göz önüne alınmıştır. Osmanlı merkez ve Mısır ile mukayese edildiğinde Tunus'un kanunlaştırmada bazı önceliklere ve özelliklere sahip olduğu görülür. Kânûnu'd-Devle, Osmanlı Devletinin başkenti İstanbul'da ilan edilen Kânûn-i Esâsîden on beş yıl önce gelmesiyle bir ilki karşılamakta ve İslâm-Osmanlı coğrafyasında ilk modern anayasa olarak kabul edilmektedir.<sup>51</sup> Medenî hukuk ve ticaret hukuku yanında esas olarak ceza hukukunu kanunlaştıran Kânûnu'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye, fıkının kanunlaştırılmasında 1869 yılında yürürlüğe girmeye başlayan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyyeden sekiz yıllık bir önceliğe sahip gözükmektedir. Ayrıca, bu Kanun Malikî ve Hanefî mezheplerine dayanmasıyla da İslâm hukukunun kanunlaştırılmasında ayrı bir özellik taşımaktadır<sup>52</sup>

<sup>48</sup> Kanunu'd-Devle metni için bkz. Ceylan, a.g.e., 2018, s.169-186.

<sup>49</sup> BOA, İ.HR., 188/10473, 20 Rebiülevvel 1278/25 Eylül 1861. Belgede, Anayasa karşılığı "Nizamnâme-i Esâsi" tabiri kullanılmıştır. Konuyla ilgili Avrupa'da bulunan Osmanlı sefirlerine, 18 Eylül 1861 tarihinde, Hariciye Nezâreti'den gönderilen yazı için bkz. BOA, HR.TO., 437/14, 18.09.1861.

<sup>50</sup> Ebi'd-Diyâf, a.g.e., C. III/5, s. 17

<sup>51</sup> Bilkâsim, İbrahim b. Cum'a, *el-İktisâd ve'l-Müctema' fi'l-Eyâleti't-Tünisî min 1861 ilâ 1864*, Tûnis, 2002, s. 7; Tuğ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX. ve XX. Asırlar)*, İrfan Yayınları, İstanbul, 1969, s. 47, 154; Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, Çev.: Ünsal Oskay, Cep Yayınları, İstanbul, 1993, s. 188 d.n. 48; Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, Çev.: Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 4. baskı, s. 325.

<sup>52</sup> Bu Zugaybe, Muhammed b. İbrahim, *Hareketü Taknîni'l-Fıkhi'l-İslâmî bi'l-Bilâdi't-Tünisî (1857-1965)*, Tunis, 2003, s. 126-132.

## C-YARGI

Klasik dönem Osmanlı merkez ve taşra yargı teşkilatı Türk ve İslâm devletlerindeki yapıyla genel olarak benzerlik taşımaktadır. Uygulanan şerî ve örî hukuk çerçevesinde genel görevli mahkeme tek kadıdan müteşekkil şerî mahkemedir. Divan-ı Hümayun, veziriazam ve kazasker divanları ilk derece ve temyiz mahkemesi olarak bazı davalara bakabilmektedir. Gayrimüslim tebaa, uyuşmazlığın niteliğine göre genel yargı sistemine ya da kendilerine tanınan statü gereğince cemaat veya konsolosluk mahkemesine başvurabilmekte, davalarının bir kısmı divan yargısının görev ve yetkisine tâbi tutulmaktadır. Anadolu ve Rumeli’de Hanefî mezhebi resmî mezhep olarak uygulanmaktadır. Vilâyetlerde şerî mahkeme yanında Divan-ı Hümayunun mahallî yansıması mahiyetinde Paşa Divanları da yargı yetkisine sahip bulunmaktadır. Hâkimiyet altına alınmalarını müteakip Mısır ve Tunus’da belli bir dönem İstanbul’dan kadı gönderilmişse de bu uygulama istikrarlı sürdürülememiş, zamanla kadılar mahalli otoriteler tarafından atanmıştır. Halkın farklı mezheplere tâbi olduğu bölgelerde yönetici sınıfın mezhebi olması dolayısıyla genelde başkadı Hanefî mezhebinden seçilmiş, ancak mahallî halkın mezhepleri dikkate alınarak naip mahallî mezhepten belirlenmiştir.

Tanzimat dönemi ıslahatları Osmanlı coğrafyasında yargı alanında da değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Şerî mahkeme yanında ticarî, cezâî ve hukukî ihtilafları görmek üzere yeni meclisler ve mahkemeler kurulmuştur. Dersâdet’te yasama görevi aynında ilk ve üst derece bir mahkeme olarak Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye, hukuk ve ceza davalarına bakmak üzere Nizamiye Mahkemeleri, Meclis-i Vâlânın yerine temyiz mercii olarak Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye ve idarî davalara bakmak üzere Şûrâ-yı Devlet oluşturulmuştur. Kurulan ticaret mahkemeleri Mısır’a kadar yayılmıştır. Gayrimüslim tebaa adli özerklikten yararlanma boyutunu Tanzimat döneminde oldukça ileriye götürmüştür. Mısır’da, Tanzimat’ın uygulanması sürecinde, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyenin hemen hemen aynı isimde benzeri bir meclis ile 1875 ve 1883 yılı düzenlemeleriyle Mehakimü’l-Ehliyye (Yerli Mahkeme) ve Mehakimü’l-Muhtelite (Karma Mahkeme) kurulmuştur. Ancak Mısır’da, Osmanlı topraklarındaki uygulamanın aksine, Osmanlı tebaası ile yabancılar arasındaki davalar konsoloslar marifetiyle konsolosluk mahkemesinde ele alınmaktaydı. Mısır mahkemelerinin yargılama yetkisi, davalı Mısırlı ise geçerliydi.<sup>53</sup> 1805’de Mehmet Ali Paşa’nın valiliği ile birlikte Anadolu ve Balkanlarda olduğu üzere Hanefî Mezhebi Mısır’da kaza ve ifta’da resmi mezhep olarak kabul edilmiştir.<sup>54</sup>

<sup>53</sup> Ceylan, a.g.e., 2014, s. 86-94.

<sup>54</sup> Şehâta, Şefik, *Târihu Hareketi’t-Tecdid fi’n-Nuzûmi’l-Kânuniyye fi Mısır Münzû Matlai’l-Karni’t-Tâsia Aşar*, byy, 1961, s. 45; Hafnavi, Abdülmecid Muhammed, *Tarihü’l-kanuni’l-Mısri: el-Asrûl-İslâmî*, byy., ty., s. 297; Peters, Rudolph, “What Does it Mean to be an Official Madhhab? Hanafism and the Ottoman Empire”, P. Bearman-R.Peters-F.Vogel

Tunus'ta hukuk reformu sürecinde şerî yargı yanında anayasa ve kanunlarla düzenlemeye kavuşturulan yeni yargı organları oluşturulmuştur. Bu kapsamda, basit uyuşmazlıklar Meclisü'z-Zabtiyede, askerî meseleler Meclisü'l-Askerîde, ticarî meseleler karma üyelerden oluşan Meclisü't-Ticarette görülecektir. Askerî ve ticarî olanlar dışındaki tüm uyuşmazlıklara Meclisü'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye bakacaktır. Meclisü'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye ve Meclisü't-Ticâretten sadır olan hükümlere karşı yapılacak itirazları incelemek üzere Meclisü't-Tahkîk ihdas edilmiştir. Anayasanın getirdiği ve Tunus'ta yerleşik tebaa ve yabancıları kanun karşısında eşit gören yeni anlayış yabancılara uygulanmakta sorunlarla karşılaşmıştır. Sonunda, 1861'de yabancılarla Tunuslular arasındaki davalara bakmak üzere Meclisü'l-Vaktî adında muvakkat bir mahkeme oluşturulmak zorunda kalınmıştır.<sup>55</sup> Gerek İstanbul, gerekse Mısır ve Tunus'ta yargı yetkisi kullanan yeni mahkeme ve meclislerin oluşturulması sürecinde şerî yargının yetkisi ve şerî hükümlerin uygulanırılığı tedricî olarak sınırlanmıştır.

## SONUÇ

XIX. yüzyılla birlikte idarî, siyasî, hukukî, iktisadî vb. neredeyse tüm alanlarda Osmanlı Devleti Batıya yönelmiştir. İç, dış ve merkez-vilâyet ilişkilerinin ortaya çıkardığı şartlar tüm Osmanlı coğrafyasını bir ıslahat/modernleşme süreciyle yüz yüze bırakmıştır. Tarihsel ve dönemlerindeki uluslararası konumları, birikimleri Osmanlı merkezi yanında belirli bölgeleri bu süreçte öne çıkarmıştır. Hukukî modernleşme dikkate alındığında Dersaâdet ile birlikte Mısır ve Tunus vilâyetleri dikkat çeken bölgelerdir. Her üç bölge, hukukta Batılılaşmanın başladığı, önemli ölçüde yönünü belirlediği ve şekillendiği XIX. yüzyılın ikinci çeyreğiyle son çeyreği arasındaki dönemde, bazen işbirliği, bazen bağımsız, kimi zaman tâbiyyet kimi zaman muhâlif tavırlar sergileyerek yol almıştır. Dinî-siyasî ve kültürel ortaklık çerçevesinde karşı karşıya kaldıkları bu zorlu süreçte aynı zamanda ortak hassasiyetler taşımış ve geliştirmişlerdir.

Düşünce, kanunlaştırma ve yargı alanındaki modernleşmede, önce geleneksel anlayışla uyuma dikkat eden ihtiyâtkâr, sonra ise özellikle etki-baskı karşısında Batılı istikamette yürünmüştür. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ülkelerinin ekonomik kuşatması karşısında her üç bölgenin karşı karşıya kaldığı mâlî kriz, hatta iflas, siyasî ve hukukî bakımdan Batılı talepler karşısında teslimiyetçi tavırlar ortaya konmasına neden olmuştur. Tunus'ta Ahdü'l-Emân ve anayasa, İstanbul'da Islahat Fermanı ilanı, her üç merkezde Batı kaynaklı kanunların kabulü ve karma mahkemelerin kurulması bu aşamada

(ed.), *In The İslâmic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress*, Cambridge MA: Harvard University Press, 2005, s.157.

<sup>55</sup> Ceylan, a.g.e., 2018, s.112-113, 127-128.

belirgin hâle gelmiştir. Şark Meselesi çerçevesinde ortaya çıkan rekâbet Tunus'un 1881'de Fransız hâkimiyetine, 1882'de Mısır'ın İngiliz işgaline girmesine yol açacak, İngiltere ve Fransa'nın bu vilâyetlere yönelik etki ve baskısının nedenlerine yönelik ipuçları verecektir.

Öte yandan uluslararası şartların getirdiği eyâlet-i mümtâze konumları zamanla genişleyerek bu iki vilâyetin Batılı devletlerin teşvikiyle hukuka da yansıyan bağımsız tutumlar sergilemelerini beraberinde getirmiştir. Ancak otonomi ile bağımsızlık arasında gidip gelen ve bu iki vilâyet yöneticileri bakımından bağımsızlık ümidiyle hoş giden süreç, Batılı ülkelerin bu iki vilâyetteki ileriye dönük planları dolayısıyla müdahaleleri sonucu Osmanlı merkezinin bu iki vilâyete yönelik adımlarını sınırlamış, her iki vilâyetin Batılı baskılar karşısında yalnız kalmalarına neden olmuştur.

Hukukta Batıya yönelme “devleti ayakta tutma çerçevesinde” Osmanlı Devleti tarafından alınan siyasi bir karardır. Yürütücüleri ve ilk destekleyicileri genelde az sayıdaki üst düzey yönetici ve bürokrattan oluşmaktaydı. Ulemâ kendi dışında gelişen Batıya yönelik bu süreci tereddütlerle karşılamış, destek vermekten çekinmiştir. Tunus'ta hukukî reformlar hazırlanırken ulemâ kanunları hazırlayan komisyonlardan çekilmiş, Osmanlı Tanzimat uygulamasında ulemânın Meclis-i Vâlâ vb. meclislerdeki sayısı ve etkinlikleri azaltılmıştır. Geleneksel hukukun temsilcisi sıfatıyla ulemâ şiddeti giderek artan Batılılaşma yönündeki bu süreçte yer almakla meşrûiyet sağlayacağını düşünerek geri planda durmuş olmalıdır. Ancak ilerlenen yoldan geri dönüş gözükmediğinden, modernleşmeye aranan meşrûiyet ve destek söylemi bu dönemde, öncelikle, az sayıdaki ulemâ dışında, özellikle devlet adamları ve edebiyatçı-gazetecilerden oluşan zevattan sağlanmıştır. Batılı modernleşmenin öncülerinden; Mısır'da Tahtâvî, Tunus'ta Ebu Diyâf, ilmiye; Tunus'ta Hayreddin Paşa ve İstanbul'da Yeni Osmanlılar devlet adamı ve edebiyatçı kökenlidir. Bu ilk dönem ıslahatçıları, bununla birlikte, geleneksel değerlerle uyumlu bir Batılılaşma taraftarı olup, düşüncelerini neşrettikleri kitap ve gazetelerde dile getirmişlerdir.

Ancak XIX. yüzyılın ortasından itibaren artan orandaki ekonomik kriz sonrasındaki siyasi ve hukukî baskı her üç bölgede modernleşmenin yönünü iyice Batıya yöneltmiştir. Özerk statünün de getirdiği gevşek bağlarla Mısır'da ve Tunus'ta Avrupalı devlet adamları ve konsolosların girişimleri, sert baskı, talep ve müdahalelere dönüşürken, siyasî ve dini merkez olmanın getirdiği güç ve birikimle İstanbul'da nispeten daha hafif atlatılmıştır. Bu baskı ortamında ulemâ şerî hukukun temel düzenleme alanlarında Batıya yönelişten endişelenerek ister istemez sürece dâhil olarak bu alanın geleneksel hukuk kapsamında düzenlenmesinde gayret sarfetmiştir. Bu çaba, Tunus'ta Kânûnu'l-Cinâyât ve'l-Ahkâmü'l-Örfiyye ve İstanbul'da Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyyeyi ortaya çıkararak medeni hukuk ve ceza hukukunda kısmen İslâm hukukuyla uyumlu kanunlaştırmaları doğuracaktır. Ancak, benzer amaçla Kadri Paşa'nın Mısır'da hazırladığı metinler yürürlüğe giremeyecektir.

Hemen hemen aynı dönemde Brezilya, Arjantin, Şili örneğinde, Latin Amerika'da; Japonya, Çin ve Kore örneğinde Uzak Doğu'da mahkemelerde imtiyaz talepleri ve ağır ticarî antlaşmaların dayatılmasıyla<sup>56</sup> Batı hukuku yönünde kanunlaştırmaya gidilmiştir. Bu ülkelerde, Osmanlı Devletiyle -özellikle XIX. yüzyılın ortasından itibaren- benzer şekilde maruz kalınan etki ve baskılar, ortaya çıkaran sebebe/sâik bağlı olarak modernleşmenin yönünü ve muhtevâsını Batı hukukuna göre şekillendirmiştir. Siyasî, ticarî güçten mahrum, ilmî açıdan hazırlıksız ve yetersizlik ortamında Batı baskısı “modernleşme”nin yönünü ve boyutunu belirlerken, Osmanlı Devleti'nin kendi ihtiyaçları ve tercihleri yönünde hukukî modernleşme modeli oluşturması zor olacaktı.

---

<sup>56</sup> Bozkurt, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 10-11, 22-37.

## KAYNAKÇA

### I- Osmanlı Arşiv Belgeleri

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO.)  
İrade Eyâlet-i Mümtaze Mısır (İ.MTZ.05.)  
İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)  
İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)  
İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM.)  
Sadaret Âmedi Kalemi Belgeleri (A.AMD.)  
Sadaret Mektubi Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL)  
Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.)  
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

### II-Kitap ve Makaleler

- Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, I-IX, VI. Kitap II. Kısım, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993.
- Anderson, J. N. D., “Law Reform in Egypt: 1850-1950”, P. M. Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*, London, 1968.
- Aristoteles, *Politika*, Çev.: Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, 5. Basım.
- Aydın, M. Âkif, “Türk Hukuk Tarihçiliği”, *Türk Hukuk Tarihi Literatürü Dergisi*, C. 3, S. 5, İstanbul, 2005.
- Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Yayınevi, İstanbul, 2018, 15. Baskı.
- Aydın, M. Âkif, “Batılılaşma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.: V, İstanbul, 1992.
- Baer, Gabriel, “Tanzimat in Egypt: The Penal Code”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 26, No.1,1963.
- Barkan, Ö. Lütfi, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, Birinci Cilt: Kanunlar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1943.
- Beydilli, Kemal, “İslahat -XVIII. Yüzyıldan Tanzimata Kadar-”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.: XIX, İstanbul, 1999.
- Bilkâsim, İbrahim b. Cum'a, *el-İktisâd ve'l-Müctema' fi'l-Eyâleti't-Tûnisî min 1861 ilâ 1864*, Tûnis, 2002.
- Binbelgîs, Şeybânî, *en-Nizamü'l-Kazâi fi Bilâdi't-Tûnisîyye 1857-1921*, Sfaks, 2002.
- Bozkurt, Gülnihâl, *Batı Hukukunun Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

Bu Zugaybe, Muhammed b. İbrahim, *Hareketü Taknîni'l-Fıkhi'l-İslâmî bi'l-Bilâdi't-Tunisî* (1857-1965), Tunis, 2003.

Ceylan, Ayhan, *Osmanlı Coğrafyasında Anayasacılık Tunus Tecrübesi*, Kitabevi, İstanbul, 2018.

Ceylan, Ayhan, *Osmanlı Taşra İdari Tarzı Olarak Eyâlet-i Mümtâze ve Mısır Uygulaması*, Kitabevi, İstanbul, 2014.

Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, 2. Baskı.

Çetin, Atilla, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, 2. Baskı.

Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1972.

Ebi'd-Diyâf, Ahmed b., *İthâfu Ehli'z-Zamân bi Ahbâri Mülûki Tûnis ve Ahdi'l-Emân (İthâf)* I-V, Tûnis, 1999.

İmâm, Reşâd el-, *et-Tefkir'ül-İslâhî fî Tûnis fî'l-Karni't-Tâsia Aşar ilâ Sudûri Kânûni "Ahdi'l-Emân"*, Darü Sühnûn, Tûnis, 2010.

Goldberg, Jan, "On the Origins of Majalis al-Tujjar in Mid-Nineteenth Century Egypt", *İslâmic Law and Society*, Vol. 6, No. 2.

Hafnavi, Abdülmecid Muhammed, *Tarihü'l-kanuni'l-Mısri: el-Asrû'l-İslâmî*, byy., ty.

Hayreddîn et-Tûnisî, *Akvemü'l-Mesâlik fî Marifeti Ahvâli'l-Memâlik, Temhîd ve Tahkîk, Munsifeş-Şennûfî, tab'atü's-sâniye*, Tûnis, 2000.

Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, Çev.: Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 4. Baskı.

Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev.: Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, 2. Baskı.

Hoyle, Mark S. W., "The Origins of the Mixed Courts of Egypt", *Arab Law Quarterly*, Vol. 1, No:2, 1986.

İhsanoğlu, Ekmeleddin/Salih, Sadâvî Sâlih, *es-Sekâfetü't-Türkiye fî Mısır*, IRCİCA, İstanbul, 2003.

İnalcık, Halil, "Kanunnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.: XXIV, TDV, İstanbul, 2001.

İnalcık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, 2. Baskı.

*Kanunnâme-i Hümayun*, Bulak Matbaası, Kahire, 1271.

Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985, 2. Baskı.

Kozak, İbrahim Erol, *Kadîm Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011.

Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Söylemi*, Çev.: Ünsal Oskay, Cep Yayınları, İstanbul 1993.

Mahmasânî, Subhî, *el-Evdaü't-Teşrîyye fî'd- Dûveli'l-Arabiyye, et-tab'atü'r-râbia*, Beyrut, 1981.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev.; M. Türköne/F. Unan/İ. Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Noviçev, A. D., "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları", Çev.: Darhan Hıdıralı, İnalçık, Halil, Seyitdanlıoğlu, Mehmet, *Tanzimat*, Ankara, 2006, 2. Baskı.

Özer, Sevda Özkaya, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Yayınlanmamış doktora tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Elazığ, 2007.

Peters, Rudolf, "İslâmic and Secular Criminal Law in Nineteenth Century Egypt: The Role and Function of the Qadi", *İslâmic Law and Society*, Vol. 4, No.1 (1997).

Peters, Rudolph, "What Does it Mean to be an Official Madhhab? Hanafism and the Ottoman Empire", P. Bearman/R.Peters/F.Vogel (ed.), *In The İslâmic School of Law: Evolution, Devolution, and Progress*, Cambridge MA:Harvard University Press, 2005.

Râgıb Râuf, Râuf Ahmed, *Mısır Meselesi*, İstanbul, 1334.

Seyyid Mahmud, Seyyid Muhammed es-, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul, 1990.

Şehâta, Şefik, *Târihu Hareketi't-Tecdîd fi'n-Nuzûmi'l-Kânuniyye fi Mısır Münzû Matlai'l-Karni't-Tâsia Aşar*, byy, 1961.

Şişman, Adnan, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004.

Tahtâvî, Rifâa Râfi et-, *Tahlisü'l-İbrîz fi Telhisi Bârîz*, Bulak, 1849.

Tahtâvî, Rifâa Râfi el-, *Paris Gözlemleri*, Haz.: Cemil Çiftçi, Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

Temîmî, Abdülcelîl, "Tahrîr anî'l-Ehdâsi's-Siyâsiyye bi Tûnis Hilâle'l-Işriyn Senete't-Tâliye (1838-1858)", *el-Mecelletü't-Târihiyyetü'l-Megâribiyye*, aded 2, Yûlyo 1974, Tûnis.

Tiveyli, Ahmed, *Dirâsât ve Vesâik anî'l-Hareketi'l-İslâhiyye bi Tûnis*, Tûnis, 1992.

Tuğ, Salih, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri* (XIX. ve XX. Asırlar), İrfan Yayınları, İstanbul, 1969.

Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, 2. Baskı.

Umur, Ziya, *Roma Hukuku*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1984.

Womble, Theresa Liane, *Early Constitutionalism in Tunisia, 1857-1864: Reform and Revolt*, Ph.D. Dissertation, Department of Near Eastern Studies, Princeton University, 1997.

Zouari, Abdel/Jawed, *European Capitalist Penetration of Tunisia, 1860-1881: A Case Study of the Regency's Debt Crisis and the Establishment of the International Financial Commission*, Doctoral Dissertation, University of Washington, 1998.